

Η σημειωτική των ορίων και η διγλωσσία του μεταδομισμού

Αλέξανδρος-Φ. Λαγόπουλος

*Ομότιμος Καθηγητής Πολεοδομίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη*

Ο Saussure και η διαφορά στο πεδίο της γλωσσολογίας

Στο κείμενο που ακολουθεί εξετάζεται η λογική των καιρίων σημειωτικών ορίων στη γαλλόφωνη σημειωτική θεωρία σε τρία παράλληλα και αλληλοσυνδεόμενα επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο είναι αυτό που θα θεωρούσα ως πρωτογενές, δηλαδή το επίπεδο του συστήματος της φυσικής γλώσσας, το «πρωτογενές σύστημα ‘μοντελοποίησης’» της Σχολής Μόσχας-Ταρτού. Σ’ αυτό το επίπεδο η εξέταση των ορίων αφορά στη σημειωτική της γλώσσας. Το δεύτερο κατασκευάζεται με το υλικό που του προσφέρει το πρώτο και περιλαμβάνει τα «δευτερογενή συστήματα μοντελοποίησης», στα οποία ανήκουν τα συστήματα του διανοητικού πολιτισμού, όπως η μυθολογία, η θρησκεία, η νομοθεσία, ακόμη και η επιστήμη, δηλαδή, τα συστήματα γνώσης. Στο πλαίσιο αυτού του επιπέδου η εστίαση θα γίνει στα όρια της επιστήμης και της γνώσης, αφορώντας, έτσι, στη σημειωτική της γνώσης. Ο προβληματισμός γύρω από τα όρια σ’ αυτά τα δύο επίπεδα είναι, καθώς θα δούμε, αδιάρρηκτα συνδεδεμένος με το θεμελιώδες επιστημολογικό θέμα της σχέσης μεταξύ σημείωσης και πραγματικότητας, το οποίο μπορεί να τεθεί ως το ερώτημα γύρω από το όριο της σφαίρας της σημείωσης. Είναι η συζήτηση αυτού του θέματος που συνιστά το τρίτο επίπεδο εξέτασης της λογικής των σημειωτικών ορίων, επίπεδο που είναι αυτό της σημειωτικής του αναφερομένου. Οι περισσότερες από τις αναφορές που θα γίνουν είναι καλά γνωστές στη βιβλιογραφία και μεμονωμένα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως κοινότοπες. Μια εμπειριστατωμένη, όμως, θεώρηση που βασίζεται σ’ αυτές προϋποθέτει την αυστηρή και κριτική ανάλυσή τους και μόνο με αυτό το δεδομένο μπορεί να οδηγήσει σε ορισμένα δόκιμα, και αισίως γόνιμα, συμπεράσματα.

Μια στρατηγική οπτική για την προσέγγιση αυτού του τριπλού μέσα στην ενότητά του αντικειμένου προσφέρεται από τη μεταδομιστική θεωρία και ιδιαίτερα, στο πλαίσιό της, από τη φιλοσοφία του Jacques Derrida, και γι' αυτόν το λόγο θα χρησιμοποιήσω τη δεύτερη ως επίκεντρο της κριτικής συζήτησής μου. Έδραση, όμως, αυτής της φιλοσοφίας αποτελεί πρωτίστως η δομιστική παράδοση και πυρήνα της ο πυρήνας της τελευταίας, που δεν είναι άλλος από το χαρακτήρα της συστημικής γλώσσας (langue), όπως τον οριοθέτησε ο Ferdinand de Saussure. Γι' αυτόν το λόγο, θα αναφερθώ εισαγωγικά σ' αυτόν το χαρακτήρα, ο οποίος και είναι απαραίτητος, όπως θα φανεί στη συνέχεια, για την κατανόηση της νεοκλασικής φιλοσοφίας.

Θεωρώ κεφαλαιώδους σημασίας για την κριτική θεώρηση της τελευταίας τη σαφή κατανόηση της επιστημολογικής φύσης της συστημικής γλώσσας και της ιεραρχικής σχέσης μεταξύ συστημικής γλώσσας και ομιλίας (parole), όπως τις αντιλαμβάνεται ο Saussure. Η συστημική γλώσσα είναι το θεμελιώδες κέντρο της δομικής γλωσσολογίας του, ένα κέντρο που πολύ απέχει από ένα εμπειρικό αντικείμενο, δεδομένου ότι είναι προϊόν επιστημολογικής αφαίρεσης, μιας αφάιρεσης που προϋποθέτει ένα άλλο επιστημολογικό δεδομένο, την επιστημολογική διαδικασία της οπτικής γωνίας (point de vue). Κατά τον Saussure, οι υπόλοιπες επιστήμες πλην της γλωσσολογίας αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο κάθε φορά αντικείμενο, το οποίο, όντας δεδομένο, μπορεί να προσεγγισθεί από διάφορες οπτικές γωνίες –καθεμία από τις οποίες ορίζει το πεδίο μιας επιστήμης. Όμως, στη γλωσσολογία το αντικείμενο δεν είναι καν δεδομένο, αλλά δημιουργείται από την οπτική γωνία («c'est le point de vue qui crée l'objet»). Σύμφωνα πάντοτε με τον ίδιο, η στρατηγική οπτική γωνία αναφορικά με τα γλωσσολογικά φαινόμενα καθορίζει ως αντικείμενο της γλωσσολογίας τη συστημική γλώσσα, η οποία μπορεί να είναι μια αφάιρεση, αλλά τελικά είναι ο κανόνας για τη μελέτη όλων των γλωσσολογικών φαινομένων. Με άλλα λόγια, η συστημική γλώσσα είναι μια ex nihilo κατασκευή, πιο αφηρημένη από τις αφαιρέσεις των υπόλοιπων επιστημών, η οποία έχει στρατηγικό χαρακτήρα –και ασφαλώς επιχειρησιακά αποτελέσματα–, αλλά όχι και εμπειρικό αντίκρουσμα. Η συστημική γλώσσα δεν είναι δεδομένη εκ των πραγμάτων, αλλά είναι το προϊόν μίας συγκεκριμένης επιστημολογικής οπτικής γωνίας. Είναι απαραίτητο να αντιληφθούμε αυτόν τον υψηλά αφηρημένο και κατασκευασμένο χαρακτήρα της συστημικής γλώσσας,

προκειμένου να γίνει κατανοητό το θεμέλιο της ντερινταϊκής φιλοσοφίας και να διευκολυνθεί η αποτίμησή του.

Μπορεί η συστημική γλώσσα να αποτελεί τη βασική αναφορά του Saussure, αλλά αποτελεί τον ισχυρό πόλο ενός διπόλου, του οποίου ο άλλος πόλος είναι η ομιλία –η εκτελεστική γλωσσολογική πράξη. Είναι ο πιο αδύναμος πόλος στη σωσσυριανή θεωρία, αλλά καίριας επιχειρησιακής και ιστορικής σημασίας σε σχέση με τη συστημική γλώσσα. Ας στραφούμε πρώτα στην επιχειρησιακή σημασία.

Προκειμένου να αποδώσει ο Saussure ένα περιεχόμενο στη συστημική γλώσσα, εκκινεί από το «κύκλωμα της ομιλίας», δηλαδή το στοιχειώδες κύκλωμα επικοινωνίας μεταξύ δύο ατόμων, που ανήκει στο επίπεδο της ομιλίας. Μέσα από αυτό εντοπίζει δύο στοιχεία που μεταδίδονται, την ακουστική εικόνα (*image acoustique*) και την έννοια (*concept*), τα οποία στη συνέχεια θα αποκαλέσει *σημαίνον* (*signifiant*) και *σημαινόμενο* (*signifié*) αντίστοιχα και συναποτελούν ως αδιαχώριστη ενότητα το *σημείο* (*signe*), τη βασική μονάδα της συστημικής γλώσσας. Η ομιλία καθίσταται δυνατή χάρη στη συστημική γλώσσα και συνδέεται από τον Saussure με την επικοινωνία –την οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διαγράφει πλήρως ο Derrida.

Όσον αφορά την ιστορική σημασία της ομιλίας, η τελευταία είναι, κατά τον Saussure, στενά συνδεδεμένη με τη συστημική γλώσσα με μια σχέση αμοιβαίας προϋπόθεσης. Συγκεκριμένα, οποιαδήποτε χρήση της ομιλίας, που έχει συγχρονικό χαρακτήρα ως προς τη συστημική γλώσσα, έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση την τελευταία, αλλά, από την άλλη μεριά, η ομιλία έχει ιστορική προτεραιότητα ως προς τη συστημική γλώσσα, επειδή είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία της. Εάν, λοιπόν, στο επιστημολογικό επίπεδο η συστημική γλώσσα είναι μια *ex nihilo* κατασκευή, στο ιστορικό επίπεδο εμφανίζει τελείως άλλο χαρακτήρα, αυτόν μιας ιστορικής κατασκευής, παρουσιάζεται, δηλαδή, για να χρησιμοποιήσω έναν κοινωνιολογικό όρο, ως το προϊόν μιας κοινωνικής, ειδικότερα πολιτισμικής, πρακτικής. Με όρους, πάλι, της θεωρίας συστημάτων, η χρήση της συστημικής γλώσσας κατά την ομιλία είναι μία από τις δυνατές λειτουργίες της, μάλιστα η κυρίαρχη, και είναι αυτή η λειτουργία που δημιουργεί ιστορικά το σύστημα.

Εάν η ιστορική προτεραιότητα της ομιλίας επισκιαζεται στον Saussure από την επιστημολογική προτεραιότητα της συστημικής γλώσσας, είναι πάντως καίριας σημασίας να μη διαφεύγει το γεγονός ότι συνολικά

ο Saussure υιοθετεί την ολιστική οπτική του συστήματος-και-λειτουργίας. Με αναφορά σ' αυτή την ολιστική οπτική, δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τους Greimas & Courtés (1979) ότι η τελική επιλογή του Saussure υπέρ της συστημικής γλώσσας επέβαλε επιστημολογικούς και ιστορικούς περιορισμούς στη σημειωτική έρευνα –καθώς και φιλοσοφικούς, όπως θα δούμε στην περίπτωση του Derrida–, επειδή αποκλείει τη σημειωτική διαδικασία, δηλαδή τις *σημαίνουσες πρακτικές* (για μια παρόμοια κριτική βλ. Ducrot & Schaeffer 1995: 257).

Η συστημική γλώσσα έχει ένα κεντρικό χαρακτηριστικό αναφορικά με τη διάσταση του χρόνου. Ο Saussure παρατηρεί ότι όλες οι επιστήμες οφείλουν να αντιληφθούν ότι η προσέγγιση στο αντικείμενό τους έχει πάντοτε δύο άξονες: τον *άξονα του ταυτόχρονου* (*axe des simultanéités*), που αναφέρεται σε συνυπάρχοντα πράγματα και είναι ανεξάρτητος του χρόνου, και τον *άξονα του διαδοχικού* (*axe des successivités*), που αναφέρεται στις ατομικές αλλαγές αυτών των πραγμάτων μέσα στον χρόνο. Είναι σε αναφορά με αυτούς τους δύο άξονες που ορίζει δύο ανεξάρτητες γλωσσολογίες της συστημικής γλώσσας, τη συγχρονική γλωσσολογία (*linguistique synchronique*) και τη διαχρονική γλωσσολογία (*linguistique diachronique*), από τις οποίες η πρώτη έχει ως αντικείμενο την κατάσταση της συστημικής γλώσσας. Κεντρικό χαρακτηριστικό, λοιπόν, της συστημικής γλώσσας είναι η συγχρονία –γεγονός, φυσικά, που δεν αίρει την πραγματικότητα της διαχρονίας.

Η διαφορά μεταξύ των δύο αξόνων του ταυτόχρονου και του διαδοχικού οδηγεί τον Saussure στην κρίσιμη έννοια της *αξίας* (*valeur*), η οποία συνδέεται με τον πρώτο άξονα. Η συστημική γλώσσα θεωρείται από τον Saussure ως ένα σύστημα μόνον καθαρών αξιών, είναι όμως ένα τέτοιο σύστημα λόγω της φύσης του σημείου, και αυτή η φύση είναι θεμελιώδους σημασίας για τη γλωσσολογία και οφείλει, πάντοτε κατά τον ίδιο, να καθοδηγήσει τη σημειολογία. Πρόκειται για την «πρώτη αρχή» της γλωσσολογίας, το *αυθαίρετο* (*arbitraire*) του σημείου, που φαίνεται να έχει διπλή αναφορά. Από τη μια μεριά, αναφέρεται ρητά στη σχέση σημαίνοντος και σημαινόμενου, η οποία είναι *άνευ κινήτρου* (*immotivé*). Από την άλλη, τελικά αναφέρεται και στη σχέση μεταξύ των δύο συστατικών του σημείου και του πράγματος, το οποίο υποδεικνύει. Ο λόγος είναι ότι ο Saussure απορρίπτει την άποψη ότι η γλώσσα είναι μια ονοματολογία, επειδή αυτή η άποψη προϋποθέτει ανεξάρτητες ιδέες (βλ. *σημαινόμενα*) προϋπάρχουσες των λέξεων (βλ. *σημαίνοντα*), καθώς και την

(αδιάρρηκτα συνδεδεμένη) άποψη μιας πολύ απλής σχέσης μεταξύ λέξης και πράγματος, σχέσης που, γι' αυτόν, πολύ απέχει από την πραγματικότητα. Η φύση της συστημικής γλώσσας είναι άλλη. Η σκέψη είναι άμορφη έξω από την έκφρασή της μέσω λέξεων, και αντίστοιχα η φωνητική ουσία από μόνη της είναι απλώς μια πλαστική ουσία, προορισμένη να παρέχει σημαίνοντα στη σκέψη. Η λειτουργία της συστημικής γλώσσας είναι η διαμεσολάβηση μεταξύ αυτών των δύο τάξεων, με τέτοιο τρόπο ώστε να συγκροτείται η ίδια μέσω της ένωσής τους. Μέσα από αυτόν το συνδυασμό οριοθετούνται οι μονάδες της συστημικής γλώσσας, τα σημεία, τα σημαίνόμενα και τα σημαίνοντα των οποίων είναι αδιαχώριστα.

Με βάση το αυθαίρετο του σημείου, λοιπόν, και μάλιστα με την ευρεία έννοια της ερμηνείας του αυθαιρέτου, την οποία υπενθύμισα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι ο Saussure αποκολλά τα σημεία και τη συστημική γλώσσα από τη σχέση τους με την πραγματικότητα. Η γλώσσα αυτο-συγκροτείται ανεξάρτητα από τα εξωτερικά της ερεθίσματα, τεμαχίζοντας μέσα στο διπλό αρχικό υλικό της, την άμορφη σκέψη και την πλαστική φωνητική ουσία, τα μοναδιαία στοιχεία της, τα σημεία. Η συγκρότηση, η δόμηση αυτού του πεδίου σημείων εδράζεται στην αξία. Κατά τον Saussure, ενώ το σημαίνόμενο ορίζεται θετικά ως περιεχόμενο που αντιστοιχεί σ' ένα σημαίνον, η αξία ορίζεται αρνητικά ως η σχέση μεταξύ (κάθε επιπέδου) ενός σημείου με τα άλλα σημεία της συστημικής γλώσσας. Μπορούμε να συμπεράνουμε εύλογα ότι η ανάγκη διαφοροποίησης κάθε θέσης ενός σημειομένου από τις άλλες οδήγησε τον Saussure σε μια αξία με καθαρά διαφορικό χαρακτήρα, ιδιότητα που είναι αδιαχώριστη από το αυθαίρετο του σημείου. Η αξία είναι υπέρτερη έννοια της σημασίας, επειδή η δεύτερη δεν υπάρχει χωρίς αυτήν. Εάν η συστημική γλώσσα είναι ένα σύστημα μόνον αξιών, συνίσταται μόνον από διαφορές, χωρίς να έχει θετικούς όρους –και, άρα, δεν είναι άθροισμα σημειομένων (για τις παραπάνω απόψεις βλ. Saussure 1971 [1915]: 23-34, 37-38, 97-101, 115-17, 140, 153-63, 166).

Συμπερασματικά, ο Saussure θέτει ένα όριο και αίρει ένα άλλο. Θέτει ένα ριζικό όριο μεταξύ συστημικής γλώσσας και πραγματικότητας (θέμα που ανήκει στο τρίτο επίπεδο της συζήτησής μου), εφόσον αποκολλά την πρώτη από τη δεύτερη και τη δείχνει να αυτο-συγκροτείται. Αίρει ριζικά τη σημασιολογική οριοθέτηση του σημειομένου καθώς και την οριοθέτηση του σημαίνοντος, εφόσον τα καθιστά μια κενή θέση, η

οποία προκύπτει απλώς ως μια συνάντηση, ένας κόμβος, ενός δικτύου διαφορικών σχέσεων, που μπορούμε να θεωρήσουμε ως το νόμο που διέπει τη γλώσσα ως σύστημα. Αυτή η δεύτερη θεώρηση του ορίου (που εντάσσεται στο πρώτο επίπεδο της συζήτησης) αποτελεί και το θεμέλιο της νεοϋταϊκής φιλοσοφίας.

Ο Derrida και η διαφορά στο πεδίο της φιλοσοφίας

Θα αναφερθώ, τώρα, στο πρώτο επίπεδο, αυτό των ορίων μέσα στο πλαίσιο της γλώσσας. Ήδη στο πρώιμο έργο του *De la grammatologie* (1967β: 42-97) ο Derrida αποκαλύπτει το χρέος του στον Saussure, εξασκώντας του συγχρόνως την κριτική ότι αντιλαμβάνεται με αντιφατικό τρόπο τη γλώσσα. Διότι, κατά τον Derrida, η θέση περί αυθαίρετου του σημείου συγκρούεται με την εκδίωξη της γραφής εκτός γλώσσας (ο Derrida αναφέρεται γι' αυτό το θέμα στο κεφάλαιο VI του *Cours*), η οποία προκύπτει από το γεγονός ότι η γραφή θεωρείται απλώς ως μια εικόνα της ομιλίας, άποψη, εξάλλου, την οποία ο Derrida πιστεύει ότι ουδέποτε υιοθέτησε πραγματικά ο Saussure. Πρόκειται για ένα επιχείρημα η συζήτηση του οποίου εκφεύγει του πλαισίου αυτού του κειμένου, αλλά θα ήθελα να θίξω σύντομα δύο σχετικά σημεία. Πρώτον, η κριτική αυτή εκκινεί από την κυριολεκτική έννοια της γραφής, της γραφής «με τη στενή έννοια» (*écriture au sens étroit*), στην οποία και αναφέρεται ο Saussure, για να καταλήξει σε άλλη έννοια, στην έννοια της «καθαρής/γενικευμένης γραφής» (*écriture pure/généralisée*) και στην πεμπτούσια της φιλοσοφίας του Derrida, στην «απο-δόμηση» της δυτικής λογοκεντρικής μεταφυσικής. Για τον Derrida η γενικευμένη γραφή εμφανίζεται πριν από τη γραφή με τη στενή έννοια και δεν είναι άλλη από το γνωστό μας διαφορικό της συστημικής γλώσσας. Σ' αυτή την έννοια βασίζεται η πρόταση της γραμματολογίας του, όπως την αντιλαμβάνεται, επιστήμης της γραφής και ευρύτερης από τη γλωσσολογία της συστημικής γλώσσας. Δεύτερον, ο Derrida πιστεύει ότι το αυθαίρετο στον Saussure, για το οποίο προκρίνει τους όρους «άνευ κινήτρου» και «συμβατικό», αφορά μόνον τη σχέση σημαίνοντος και σημασινομένου, άποψη η οποία, καθώς φαίνεται από την ανάλυσή μου της σωσσυριανής θεωρίας, στηρίζεται στις λέξεις και όχι στα νοήματα του Saussure.

Σύμφωνα με τον Derrida, ο Charles Sanders Peirce υπήρξε πιο προσεκτικός στο θέμα της κατανόησης αυτού που θα παράφραζα ως «το δεδομένο του διαφορικού γίνεσθαι της άνευ νοήματος σημασίας», ε-

πειδή δεν σταθεροποιεί το σημείο, αλλά πρεσβεύει μια συνεχή παραπομπή από σημείο σε σημείο. Ας θυμίσω εδώ ότι πρόκειται για την απεριόριστη σημείωση (unlimited semiosis) του Peirce, σύμφωνα με την οποία κάθε ερμηνεύον (interpretant) ονομάζεται από κάποιο σημείο (representamen –πρβ. σημαίνον), το οποίο προκαλεί άλλο ερμηνεύον και ούτω καθεξής, θεωρητικά, αν και όχι πρακτικά, επ’ άπειρον. Ο Derrida υποδεικνύει ότι για τον Peirce, η σημειωτική δεν εξαρτάται από τη λογική, αλλά η ίδια είναι η λογική, ότι η μη τυπική (μη φορμαλιστική) κλασική λογική, που κυριαρχείται από την αξία της αλήθειας, δεν παίζει σημαντικό ρόλο στη σημειωτική του και ότι το ίδιο το αντικείμενο είναι για τον Peirce σημείο. Συνολικά, ο Derrida θεωρεί ότι η σημειωτική του Peirce έχει προχωρήσει σημαντικά προς την κατεύθυνση της αποδόμησης του υπερβατικού σημασιολογικού (signifié transcendantal), που θα ήταν σε θέση να βάλει τέλος στη διαδικασία παραπομπής από σημείο σε σημείο. Αυτήν την απουσία, τη διακοπή της παρουσίας, αποκαλεί ο Derrida παίγνιο (jeu), και είναι η ίδια που ταυτίζεται με το απεριόριστο του παιγνίου, το οποίο οδηγεί, κατ’ αυτόν, στην κατάρρευση της μεταφυσικής της παρουσίας και της οντο-θεολογίας.

Μετά την παράκαμψη την οποία κάνει ο Derrida μέσω του Peirce, επανέρχεται στην πραγματική πηγή της φιλοσοφίας του, στον Saussure, και θέτει το θεωρητικό θεμέλιό της, το εννοιολογικό σύνολο αυθαίρετο-αξία. Μόνον που αντιστρέφει την ιεραρχία του Saussure: ενώ ο τελευταίος στηρίζει την αξία στην «πρώτη αρχή» του αυθαίρετου, ο Derrida προσανατολίζεται προς την αξία και τη διαφορά ως προέλευσή του. Θεωρεί ότι η γλωσσηματική (glossematics), αυτός ο γλωσσολογικός «αλγεβρισμός» του Louis Hjelmslev, αποτελεί την ώριμη εκδοχή της θεωρίας του Saussure και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διαφοροποίηση του Hjelmslev μεταξύ μορφής (δηλαδή συστήματος) και ουσίας –την οποία είδαμε να διατυπώνει με σαφήνεια ήδη ο Saussure–, με το σκεπτικό ότι η μορφή ανεξαρτητοποιείται από κάθε υποτιθέμενο φυσικό σύνδεσμο με μια ουσία(-παρουσία) (σχετικά με τις παραπάνω απόψεις βλ. Derrida 1967β: 65-74, 81-84, 86 (και 161, 186) και 1967α: 411, 423, 426).

Ας δούμε από πιο κοντά, τώρα, ορισμένα κύρια σημεία της ντερινταϊκής φιλοσοφίας που μπορούν να τροφοδοτήσουν παραπέρα τη συζήτηση περί ορίων. Ασκώντας κριτική ο Derrida στο δομισμό, παρατηρεί ότι η έννοια της δομής προϋποθέτει ένα παρόν «κέντρο», μία σταθερή προέλευση (βλ. το υπερβατικό σημασιολογικό). Σύμφωνα με τον Derrida,

αυτό το κέντρο, το υπερβατικό σημαινόμενο, που καθιστά την επικεντρωμένη δομή σταθερή, έλαβε στην ιστορία της δυτικής μεταφυσικής μια ποικιλία προσδιορισμών (όπως Θεός, συνείδηση, ουσία, ύλη, ιστορία, πάλη των τάξεων, πολιτική οικονομία, αλήθεια), οι οποίοι χωρίς εξαίρεση καθορίζουν το είναι ως παρουσία. Βέβαια, σύμφωνα πάντοτε με τον Derrida, το κέντρο είναι μια αναγκαία λειτουργία, που έχει ακριβώς ως αποτέλεσμα την οργάνωση της δομής και τον περιορισμό του ελεύθερου παιγνίου της σημασίας. Συγχρόνως, όμως, το κέντρο εξουδετερώνει (επιφανειακά) τη «δομικότητα της δομής» (structuralité de la structure) (βλ. γενικά Derrida 1967α: 409-411 και 1972β: 87-88, 125-126· Frank 1989 [1984]: 62-65). Ας σημειώσω εδώ ότι αυτή η θέση οδηγεί τον Derrida να διατηρήσει την έννοια της μορφής του Hjelmslev (αν και, σε τελευταία ανάλυση, αυτή η διατήρηση μιας θετικής έννοιας θέτει ένα λογικό ερώτημα στο πλαίσιο της θεωρίας του), αλλά ν' απορρίψει αναγκαστικά την έννοια της ουσίας-κέντρου, με το εντυπωσιακό φιλοσοφικό αποτέλεσμα ο κόσμος της σημείωσης να ίπταται χωρίς υλικότητα, μεταφυσικώς τω τρόπω, μέσα σ' έναν κόσμο πλατωνικών ιδεών ή χριστιανικών αγγέλων.

Συνεχίζοντας με τον Derrida, οποιοδήποτε «κεντρικό» σημαινόμενο, που θα θεωρούνταν ως πρωταρχικό, θετικό, υπερβατικό, είναι απλώς μέρος του συστήματος των διαφορών και οποιαδήποτε διαδικασία σημασίας είναι μόνον ένα παίγνιο διαφορών. Λόγω του τελευταίου, κάθε γλωσσικό στοιχείο συγκροτείται από τα ίχνη (traces) σε αυτό των άλλων στοιχείων του συστήματος (το ίχνος, λοιπόν, είναι το άμεσο αποτέλεσμα, η έκφραση, της σωσσουριανής αξίας), με το αποτέλεσμα ότι κανένα στοιχείο δεν είναι πραγματικά παρόν (πρόκειται για επανάληψη της θέσης του Saussure ότι στη συστημική γλώσσα δεν υπάρχουν θετικοί όροι). Η ίδια ακριβώς λογική εφαρμόζεται στο μακρο-επίπεδο, όχι πλέον του μεμονωμένου σημείου, αλλά του κειμένου (ζήτημα που αφορά στο δεύτερο επίπεδο της συζήτησής μου, αυτό της σημειωτικής της γνώσης, στο οποίο θα επανέλθω παρακάτω). Κάθε κείμενο παράγεται από τις σχέσεις του με άλλα κείμενα και είναι, έτσι, μετασχηματισμός άλλων κειμένων (πρόκειται για έννοια που συγγενεύει με τη διακειμενικότητα). Αποτέλεσμα είναι ότι κανένα κείμενο δεν έχει θετική σημασία, επειδή είναι ήδη διαφορετικό από τον εαυτό του πριν καν υπάρξει (Derrida 1967α: 42, 423, 427, 1967β: 73, 239-240 και 1972β: 16-18, 37-38, 45-46, 78, 79-80 σημ. 23· Frank 1989 [1984]: 74-75).

Στο έσχατο φιλοσοφικό βήμα του, ο Derrida υπερακοντίζει τη σωσ-

συριανή επιστημολογία, δεδομένου ότι τη μετασχηματίζει σε φιλοσοφική θεώρηση. Η ύπαρξη της πεμπτουσίας των σημειωτικών συστημάτων, του παιγνίου της διαφοράς, χρήζει λογικά ερμηνείας, χρήζει εντοπισμού ενός αιτίου, μιας πηγής, και αυτό το θεωρητικό ζήτημα απασχολεί τον Derrida. Οποιοσδήποτε σκεπτόμενος «μεταφυσικός» θα υπέθετε εύλογα ότι ο Derrida θέτει μια καθολική ιδιότητα του ανθρώπου, η οποία, άρα, ως τέτοια δεν έχει κοινωνική, αλλά βιολογική προέλευση, μια προέλευση που θα έπρεπε προφανώς να αναζητηθεί στη δομή του ασυνειδήτου του ανθρώπινου νου ή του εγκεφάλου –ιδέα πολύ συγγενική με το καθολικό μητρικό δομικών νόμων του ασυνειδήτου του Lévi-Strauss (1958: 224-25), μόνον που αυτό παράγει συγκεκριμένες (θετικές) δομές. Όμως, αίτιο δεν μπορεί να διατυπωθεί, για τη φιλοσοφική σκέψη του Derrida, επειδή θα ήταν μια μεταφυσική παρουσία, που θα τον εγκλωβίσει στη δυτική μεταφυσική. Η ερμηνεία την οποία διατυπώνει, λοιπόν, ο Derrida, είτε δεν θα έπρεπε καν να επιχειρηθεί, στάση που είναι πιθανώς και η συνεπέστερη, είτε είναι εξορισμού αντιφατική. Φυσικά, ο Derrida αντιλαμβάνεται την αντίφαση της απόπειρας ερμηνείας του και προσπαθεί να τη λύσει θέτοντας μέσα σε εισαγωγικά τις «θετικές» έννοιες, καταλήγοντας με αυτό τον τρόπο σ' ένα ντανταϊστικό –και δεν χρησιμοποιώ αυτόν τον όρο μεταφορικά– αποτέλεσμα θέσεων και ταυτόχρονων άρσεων (πρόκειται, δηλαδή, περί ... «ντεριντανταϊσμού»). Έτσι, το σύστημα της διαφοράς είναι το «προϊόν» της δομικότητας της δομής, και η δεύτερη είναι η «ρίζα», η «προέλευση» της πρώτης. Ενώ αυτή η δομικότητα είναι, λοιπόν, το υπόβαθρο της σημασίας, δεν πρέπει να διατυπωθεί, καθώς μόλις είδαμε, με θετικούς όρους. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, ο Derrida δηλώνει ότι η ίδια δεν έχει απόλυτη προέλευση, δεν έχει θετική ύπαρξη, δεν έχει τη μορφή της παρουσίας και δεν μπορεί να περιγραφεί από καμία μεταφυσική έννοια ή να γίνει αντικείμενο μιας επιστήμης (Derrida 1967β: 83, 90-92, 95, 1972β: 16-18, 38-39, 78 σημ. 22).

Η δομικότητα της δομής είναι, κατά τον Derrida, μια δομημένη κίνηση-ενέργεια σημασίας, η δυναμική της μορφοποίησης της μορφής. Χρησιμοποιεί πλειάδα όρων για να κατονομάσει αυτή τη δυναμική που παράγει σημασία: *διαφορά* (différance), *αρχη-γραφή* (archi-écriture), *αρχη-ίχνος* (archi-trace), *γράμμα* (gramme), *δύναμη* (force). Αυτό το υπόβαθρο της σημασίας βρίσκεται πίσω από την απο-επικέντρωση των δομών και το ελεύθερο παίγνιο της σημασίας. Είναι μέσα σ' αυτό το πλαίσιο που εμφανίζεται η αναγκαία λειτουργία, την οποία ανέφερα παραπάνω, της

εγκατάστασης ενός κέντρου, το οποίο πληρώνει το απόν κέντρο, αλλά με ένα σημαινόμενο που είναι μια πλέουσα προσθήκη, ένα συμπλήρωμα (supplément), γι' αυτό κι αυτή η κίνηση είναι κίνηση αέναης συμπληρωματικότητας, που είναι και η κίνηση του παιγνίου. Αυτή είναι η λογική με την οποία ο Derrida προχωρά στη ριζική κριτική των θεμελιωδών φιλοσοφικών εννοιών της δυτικής μεταφυσικής. Με αυτή τη λογική αποδομεί την έννοια του υποκειμένου: είναι αναληθές ότι οι σημειωτικοί κώδικες απορρέουν από ένα (θετικό) υποκείμενο, επειδή, αντίθετα, το υποκείμενο κατασκευάζεται από το σημειωτικό σύστημα· δεν είναι καθαυτή παρουσία έξω από την κίνηση της *différance*. Με την ίδια λογική αποδομεί την έννοια της αλήθειας: πάντοτε η *différance* αποκλείει την αναζήτησή της –ας θυμηθούμε ότι η αλήθεια προϋποθέτει αναφορά στην πραγματικότητα, οπότε, εάν αρθεί η πραγματικότητα της πραγματικότητας, πράγματι το νόημα της αλήθειας καταλήγει να είναι άνευ νοήματος (Derrida 1967α: 26, 423, 426, 1967β: 37, 88, 90, 91-92, 95, 164, σημ. 8, 1972β: 27, 39-41, 48· βλ. και Frank 1989 [1984]: 303).

Ο Derrida, λοιπόν, θεμελιώνει εκ βάθρων τη φιλοσοφία του στη δομική γλωσσολογία του Saussure. Είναι, όμως, σημαντικό να αντιληφθούμε τόσο τις ομοιότητες όσο και τις διαφορές αυτών των δύο προσεγγίσεων. Η βασική ομοιότητα είναι η θεωρία της συστημικής γλώσσας, η οποία γλώσσα είναι, καθώς είδαμε, μια εξαιρετικά αφηρημένη θεωρητική κατασκευή, που οφείλεται σε μια ορισμένη οπτική γωνία και έχει έναν συγκεκριμένο επιστημονικό σκοπό. Η βασική διαφορά είναι ότι ο Derrida φαίνεται να ξεχνά τη σκοπιμότητα που κατασκεύασε τη συστημική γλώσσα και να θεωρεί ότι είναι η δεδομένη φιλοσοφική αλήθεια –πολύ πέραν της στενής οπτικής γωνίας–, με βάση την οποία εξάγει τα φιλοσοφικά συμπεράσματά του. Η συστημική γλώσσα είναι ένα πολύ ισχυρό θεωρητικό εργαλείο και είχε εξαιρετική ιστορική επιρροή, αλλά δεν παύει να χαρακτηρίζεται από το δομικό πρόβλημα του γαλλόφωνου δομισμού, τον εγκλωβισμό στη σφαίρα της σημείωσης, δηλαδή την έλλειψη άρθρωσης με τις υλικές (φαντασιακές, κατά Derrida) κοινωνικές διαδικασίες, και το συνεπακόλουθό του, τη στατικότητα. Πράγματι, ο Derrida αναφέρεται σε ένα στατικό σύστημα διαφορών, εφόσον δεν μπορεί να τεθεί το θέμα παραλλαγών του περιεχομένου του, επειδή θα οδηγούσαν σε θετικές έννοιες. Επιπλέον, το σύστημα που προτείνει ο Derrida είναι καθολικό (όχι του αρχαίου Έλληνα, του μεσαιωνικού Γερμανού ή του σύγχρονου Κινέζου), δεν είναι, δηλαδή, σε θέση να ερμη-

νεύσει τις πολιτισμικές διαφορές, παραμερίζοντας ριζικά την κατ' επανάληψη έμφαση του Saussure στην κοινωνική έδραση της συστημικής γλώσσας (Saussure 1971 [1915]: 29-31, 33, 34, 37-38).

Ας θυμηθούμε εδώ την κριτική των Greimas & Courtés (1979) για τους θεωρητικούς περιορισμούς που συνόδευσαν τη χρήση της συστημικής γλώσσας. Ας θυμίσω, επίσης, την παρόμοια, αν και από διαφορετική οπτική, κριτική του Raymond Williams, ο οποίος, παρότι πιστεύει ότι η σωσσυριανή γλωσσολογία, ο δομισμός και η σημειωτική είναι ισχυρά επιστημονικά εργαλεία, θεωρεί τη συστημική γλώσσα ως μια θετικιστική και αντικειμενοποιημένη κατασκευή. Για τον Williams η προτεραιότητα της συγχρονικής ως προς τη διαχρονική διάσταση καθιστά τη συστημική γλώσσα ως σύστημα σημείων δεδομένη, αυτόνομη και σταθερή, καθώς και απροσπέλαστη από την ενεργό συμμετοχή της ιστορίας και του ατόμου, το οποίο περιορίζεται στην εκτέλεση των νόμων της (δεν θα μπορούσε να περιγραφεί καλύτερα το σύστημα διαφορών του Derrida). Μπορεί, για τον Williams, η σημασία να εδράζεται σε τυπικά σημεία, αλλά δεν παύει να είναι κοινωνική δημιουργία (πρβ., βέβαια, την ομιλία του Saussure) και πρακτική υλική δραστηριότητα (Williams 1977: 27-28, 34-44).

Ο Derrida είναι κατοπτρικός του Saussure, αν και σε άλλο επίπεδο, αυτό της φιλοσοφίας και όχι της επιστήμης. Η γλωσσολογία μετατρέπεται σε γνωσιολογία, διαπίστωση που είναι κεντρική για το δεύτερο επίπεδο της συζήτησής μου. Αναφέρθηκα προηγουμένως στο δίκτυο σχέσεων μεταξύ κειμένων και στην, κατά Derrida, έλλειψη θετικής σημασίας στα κείμενα. Στην έννοια του κειμένου περιλαμβάνονται, φυσικά, και τα επιστημονικά κείμενα, για τα οποία, άρα, συμπεραίνουμε ότι είναι κενά σημασίας. Σύμφωνα με τον Derrida, καμμία σημασία δεν οριοθετείται από το ταυτόχρονο της μορφής, από μια δομή. Το περιεχόμενο της δομής υπερεκχειλίζει συνεχώς, λόγω της ζώσας ενέργειας της σημασίας, η οποία ακριβώς δημιουργεί αστάθεια σημασίας. Είδαμε ότι το κέντρο, που θα σταθεροποιούσε τη σημασία, το κέντρο, που είναι τρεχόντως ένα αναφερόμενο (referent), ως μια εξω-σημειωτική πραγματικότητα, δεν είναι πράγματι τέτοιο, αλλά ένα μέρος του συστήματος των διαφορών· δεν είναι ένα «είναι παρόν». Επειδή, λοιπόν, το κέντρο είναι απλό αποτέλεσμα της «αναφορικότητας» του (συνεχούς) λόγου (discours), κανένα κείμενο δεν μπορεί να υπερβεί, να εξηγήσει ένα άλλο κείμενο, δηλαδή δεν μπορεί να υπάρξει μεταγλώσσα και, άρα, επιστήμη. Μια τέτοια

ιεραρχία θα ήταν δυνατή μόνον εάν υπήρχε εξω-γλωσσική, εξω-σημειωτική, εξω-συστημική αναφορικότητα σε εξωτερικό αναφερόμενο ή έστω σημαϊνόμενο. Εφόσον, όμως, τέτοιου είδους αναφορικότητα δεν υπάρχει, όλες οι γλώσσες, συμπεριλαμβανομένων των γλωσσών των κοινωνικών επιστημών (και, φυσικά, όχι μόνον), είναι απλά λόγοι. Ακολουθώντας τον Nietzsche, ο Derrida αντιλαμβάνεται την επιστήμη ως λόγο που αναζητά την αλήθεια και χαρακτηρίζεται από την καταπιεστική ιδεολογία της λογικής, προσθέτοντας ότι δεν τοποθετείται κατά της επιστήμης και της αξίας της αλήθειας. Τελικά, όμως, η *différance*, όχι μόνον αποκλείει την αναζήτηση της αλήθειας, αλλά και συγχρόνως οδηγεί, για τον Derrida, πέραν από το υποκείμενο, τον άνθρωπο και τον ουμανισμό (Derrida 1967α: 13, 35-36, 41, 427, 1967β: 90, 227, 1972β: 117, 125-126· βλ. και Norris 1982: 59-60). Με αυτό τον τρόπο, φιλοσοφία, επιστήμη, λογοτεχνία και μυθολογία τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο, με αποτέλεσμα να τίθεται το εύλογο ερώτημα ποια είναι η αξιοπιστία των (θετικών) θέσεων του ίδιου του Derrida. Σ' αυτό το θέμα, δεν αντιμετωπίζουμε μόνον τη ντανταϊστική θέση και άρση εννοιών, αλλά το ίδιο φαινόμενο αναφορικά με το σύνολο της αποδόμησης.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Derrida είναι, ή τουλάχιστον είναι όταν θέλει, ένας συστηματικός φιλόσοφος. Διατηρώ αυτή την επιφύλαξη, επειδή παρουσιάζει δύο διαφορετικά πρόσωπα, το ένα της στιβαρής φιλοσοφικής σκέψης και το άλλο του «ιλιγγιώδους τρόπου» αποδόμησης, για να χρησιμοποιήσω έκφραση του Christopher Norris, επηρεασμένο και απευθυνόμενο στους Αμερικανούς αποδομιστές του «anything goes» (βλ. Norris 1982: 15, 92-93, 97-99, 105-106, 113-15, 127). Το πρώτο πρόσωπό του επιβάλλεται, μεταξύ άλλων κειμένων του, στην κριτική του για τον Saussure, στο *De la grammatologie* και στην κριτική του για τον Lévi-Strauss στο ίδιο έργο (1967β: 149-202) και στο *L'écriture et la différence* (1967α: 409-428), στο οποίο επικεντρώνεται στην κεντρική αντίθεση του Lévi-Strauss φύση vs κουλτούρα. Είναι, όμως, σημαντικό να αντιληφθούμε τα δομικά χαρακτηριστικά της φιλοσοφικής στάσης αυτού του Derrida, που δεν είναι άλλα από τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου ρεύματος της δυτικής φιλοσοφίας (με τα οποία συγκρούεται ριζικά η μαρξιστική οπτική): αντίληψη της φιλοσοφίας ως πεδίο που ανάγεται στη σχέση μεταξύ ενός ανιστορικού (και όχι κοινωνικο-ιστορικά παραγμένου) νου και του κόσμου που (κατά τον Derrida, νομίζει ότι) τον περιβάλλει, ένταξη της εκάστοτε φιλοσοφικής σκέψης σ' ένα καθο-

λικό, ανιστορικό (και όχι ιστορικά προσδιορισμένο) και στατικό σύστημα, και, άρα, αντιμετώπιση της ιστορίας της φιλοσοφίας ως ένα συνεχές, γραμμικό (πρβ. τη μη κοινωνιολογικά ενημερωμένη γραμμική ιστορία της τέχνης) και ομοιογενές (και όχι εξαρτημένο από τις εκάστοτε διαφορετικές κοινωνίες) σύστημα (κατ' αναλογία, θα έπρεπε να θεωρήσουμε τον πυρρίχιο και το ροκ εντ ρολ ως άμεσα συγκρίσιμες μορφές ενός ομοιογενούς ιδεολογικού, μουσικού και χορογραφικού πεδίου).

Ο στιβαρός Derrida γνωρίζει ότι η φιλοσοφική προσέγγισή του είναι συνάρτηση του φαινομένου το οποίο υπέδειξα ως εννοιολογικό ντανταϊσμό, και την αιτιολογεί θεωρητικά, αλλά, κατά τη γνώμη μου, μόνον έως ένα σημείο. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο φιλόσοφος δεν διαθέτει άλλη γλώσσα από αυτή που του κληροδότησε η ιστορία της μεταφυσικής, δεν υπάρχει διατύπωση καταστροφική για τη μεταφυσική, όταν η τελευταία είναι αντικείμενο αμφισβήτησης, που να μην αφομοιώνεται από τη μεταφυσική και, έτσι, δεν είναι δυνατή η αποφυγή της όταν σκοπεύουμε στην απόρριψή της (Derrida 1967α: 412, 414, 418). Αυτό είναι και ο λόγος, για τον οποίο χρησιμοποιεί τακτικά τα εισαγωγικά όταν αναφέρεται σε μεταφυσικές κατ' αυτόν έννοιες.

Ο Derrida υποδεικνύει ρητά τις έννοιες τις οποίες θεωρεί ως μεταφυσικές, άρα υπό αμφισβήτηση, έννοιες, αλλά, θα έλεγα αναπόφευκτα, χρησιμοποιεί και άλλες έννοιες, όπως αυτές του γλωσσικού συστήματος, της σχέσης, της διαφοράς, της αξίας ή του κειμένου, οι οποίες είναι εξίσου μεταφυσικές, εάν ακολουθήσουμε τη λογική του, αλλά τις χειρίζεται ως να μην ήταν τέτοιες. Αυτές, όμως, οι τελευταίες έννοιες αποτελούν το αποδεικτικό υλικό του, και συνάγεται έμμεσα ότι η αναφορά στη σημειωτική σφαίρα εξαιρείται της κριτικής τής παρουσίας και ότι, επιπλέον, είναι δυνατή η ύπαρξη των σημειωτικών συστημάτων χωρίς την υλικότητά τους, την ουσία τους, άποψη που οδηγεί απευθείας, όπως ήδη υπέδειξα, στον πλατωνισμό ή τη θεολογία. Τελικά, εάν ο Derrida έχει σε κάποιο βαθμό δίκαιο σχετικά με την αδυναμία αποφυγής της εννοιολογικής μεταφυσικής (με μαρξιστικούς όρους, περιεχομένου της ιδεολογίας και της δυνατής συνείδησης μιας εκάστοτε συγκεκριμένης ιστορικά κοινωνίας), πιστεύω ότι έχει άδικο όταν πιστεύει ότι με τον τρόπο τον οποίο προτείνει είναι δυνατό να οδηγηθεί στην απόρριψή της, επειδή με τον τρόπο αυτό η απόρριψη αυτή είναι, με τη σειρά της, εξορισμού απορριπτέα και αναξιόπιστη. Ένδειξη αυτού του φαύλου κύκλου στον οποίο οδηγεί η άποψη της καθαρά μεταφυσικής προέλευσης των

εννοιών είναι η αυτοπαγίδευση του Derrida με την έννοια της *différance*, που δεν προέρχεται πλέον από την παραδοσιακή μεταφυσική, αλλά είναι μια δυνάμει θετική πρόταση, την οποία αναγκάζεται να αποσύρει την ίδια στιγμή με την τοποθέτησή της.

Συμπερασματικά, η φетиχοποίηση της συστημικής γλώσσας οδηγεί τον Derrida σε σημειωτικό εγκλωβισμό, ο οποίος συγκλίνει με τον καντιανό ιδεαλισμό του καθώς και στην επέκταση της άρσης του ορίου, που επέφερε ο Saussure. Εάν ο τελευταίος ήρε την οριοθέτηση της σημασίας του σημείου στο επίπεδο της γλωσσολογίας (και της σημασιολογίας), ο Derrida επέκτεινε την άρση της οριοθέτησης στο γνωσιολογικό επίπεδο, καθλώνοντας συγχρόνως θεωρητικά κάθε θετική, επιστημονική ή, τελικά, έστω και απλή, καθημερινή, εμπειρική γνώση –αν και στο τελευταίο θέμα ολισθαίνει σε μία αντίφαση, στην οποία θα αναφερθώ στο τέλος της συζήτησής μου.

Ο εγκλωβισμός της επιστημονικής γνώσης και της σύλληψης του κόσμου στο σημειωτικό είναι το κυρίαρχο επιστημολογικό χαρακτηριστικό του μεταδομισμού (και του μεταμοντερνισμού –βλ. και Λαγόπουλος 2004: 103). Ίδια με τη θεωρία του Derrida είναι η θεωρία της γνώσης του Jean Francois Lyotard, αν και στο έργο που θεμελίωσε τη θέση του ως κεντρικό πρόσωπο του μεταδομισμού, *La condition postmoderne*, δεν έχει καμία αναφορά στον Derrida, αλλά στηρίζεται στα γλωσσικά παίγνια του Wittgenstein. Η επιστήμη, κατά τον Lyotard, είναι απλώς ένα τέτοιο παίγνιο, απλώς ένας από τους δυνατούς τύπους λόγου, και δεν υφίσταται μετα-λόγος γνώσης. Η μεταμοντέρνα επιστήμη δεν αποδέχεται τις σταθερές και νομιμοποιούσες μεγάλες αφηγήσεις (*grands récits*) του μοντερνισμού, όπως είναι η χεγκελιανή διαλεκτική του Πνεύματος και η μαρξιστική χειραφέτηση της ανθρωπότητας, αλλά λειτουργεί με τοπικές, ανοικτές και μεταβλητές μικρές αφηγήσεις (*petits récits*) (Lyotard 1979: 63, 66-68, 98, 103-107).

Σε ανάλογη ακύρωση της έννοιας της αλήθειας οδηγεί και η έννοια της *épistémè*, η οποία αποτελεί τον πυρήνα της αρχικής «αρχαιολογίας» των επιστημών και της γνώσης εν γένει του Michel Foucault. Πρόκειται περί μιας ιστορικά οριοθετημένης ασυνείδητης επιστημολογικής «τάξης», η οποία αποτελείται από ένα σύνολο κανόνων που θέτουν τις προϋποθέσεις της γνώσης κάθε ιστορικής περιόδου. Αυτοί οι κανόνες οριοθετούν μέσα στην εμπειρία ένα συγκεκριμένο πεδίο δυνατής γνώσης και θέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να εξελιχθεί ένας λόγος που